

Jadran Kale

Muzej grada Šibenika i Sveučilište u Zadru
Šibenik, Zadar
Hrvatska
jkale@public.carnet.hr

UDK 391(091)

391:001.4

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 14. siječnja 2009.

Prihvaćeno: 29. siječnja 2009.

Prehistorija pojma “narodna nošnja”

U članku se preispituje pojam “narodna nošnja”, neologizam koji je u hrvatski jezik uveden tijekom XIX. st. Da bi se pristupilo njegovu značenjskom polju, prikazano je stvaranje intelektualne predodžbe o odijevanju naroda kroz povijest kakva je utrla put romantičarskom uvriježenu ovog pojma.

Ključne riječi: narodna nošnja, etnološko nazivlje, kulturna povijest

Svojevrсна se prehistorija pojma “narodna nošnja” kao ispravnog prikaza etničkog odijevanja može ustanoviti od najstarijih predodžbi ljudskih likova koji su na likovnim prikazima svojom distinktivnom odjećom domaćem gledatelju imali predstaviti strani (etnički, plemenski ili regionalni) identitet.¹ Iz pretkršćanskog doba vrlo su zanimljivi rimski spomenici vojnih pobjeda s predodžbama pokorenih naroda. R. Gergel je 1994. godine analizirao oko šest stotina ceremonijalnih prsnih oklopa rimskih vojskovođa u trijumfu, koji su sačuvani na tako ukrašenim kipovima. Već je prvi ovakav nalaz cara Augusta 1863. godine bio najdetalniji od svih kasnije nađenih, s kombinacijama mitoloških figura, simboličkih likova i alegorijskih personifikacija, pobuđujući živo zanimanje i brojna tumačenja. Prikaz s ovog oklopa odnosi se na njegov povratak ranije izgubljenih rimskih vojnih obilježja od Parta,² stoga se ne prikazuje vojna pobjeda već pacifikacija a čitava je simbolička poruka usmjerena k glorifikaciji donositelja mira i napretka svijetu rimske epohe. On je, kao i drugi takvi likovi, prikazan u vojničkoj opremi. Ikonografski se podjarmljeni likovi (pacificirani barbari ili zaslužnjenici) na ovakvim re-

¹ Članak je prilagođeni dio uvoda disertacije o narodnim nošnjama i povijesnoj kulturi odijevanja u sjevernoj Dalmaciji pod mentorstvom Aleksandre Muraj, kojoj toplo zahvaljujem na naputcima i strpljenju. Članak su savjetima poboljšali i ocjenitelji Etnoloških istraživanja. Svaka je eventualna greška isključiv propust autora.

² To su bili standardi tri rimske legije koje su Parti osvojili u bitkama 53., 40. i 36. g. pr. K. Sam August ovo svoje diplomatsko poduzimanje opisuje u djelu “Res gestae” odl. 5.29 (Gergel, 1994: 194).

ljevima po dijelovima odjeće ili kosi uopće mogu prepoznati kao predstavnici, npr., Germana, Dačana, Parta, Armenaca ili Zidova. Zajednička crta ovih prikaza jest da se radi o alegorijskim personifikacijama zemlje, te se prikazani lik, npr., na spomenutom Augustovom oklopu ne može prepoznati ni kao partski kralj koji je u stvarnosti vratio obilježja rimskih postrojbi, niti kao partski arhineprijatelj Mitridat. To je jednostavno "Part", personifikacija čitave zemlje (Gergel, 1994: 194, 195 i nap. 14).

Kod nas je 1886. godine pronađen jedan rječit arheološki spomenik srodne likovne vrste. To je tropej iz Garduna pohranjen u Arheološkom muzeju u Splitu. Na sačuvanom ostatku ovoga trijumfalnog spomenika u slavu rimskog slamanja Batonovog ustanka koncem prvog desetljeća I. st. n. Kr. prikazana su dva zasužnjena predstavnika poraženih Delmata i Panonaca. Realistični prikaz njihove različite odjeće i obuće arheologu je dao mogućnost protumačiti ih kao etničke reprezentante oba pobunjena naroda, ponajprije stoga što su u prvom planu vidljive njihove različite fibule od kojih je jedna nesumnjivo obalnog rasprostranjenja (Cambi, 1984.; Schönauer, 2001: 234-239). To je prvi likovni prikaz ljudi koji predstavljaju domaći etnički identitet na području Hrvatske.³

Karakteristični prikazi etničkih identiteta tijekom srednjeg vijeka mogu se sresti na likovnim spomenicima u potrebama prikaza tema iz kršćanske ikonografije, poput Molitve sv. Ivana Krstitelja u pustinji, Krštenja u rijeci Jordan, apostolskih molitvi ili misionarskih djela (Ilg, 2004: 35), slično kao što je i jedan od redovitih likovnih izvora za predodžbu seoskoga socijalnog identiteta ikonografija Rođenja Isusovog s likovima pastira. Takva su vrela i marginalna opremanja srednjovjekovnih djela, poput minijatura u rukopisima, poslužili kao prvi predlošci u nastanku nove vrste likovnih predodžbi ljudi iz raznih zemalja, krajeva i naroda. Kartografska dopuna ove vrste slijedila je navadu slovnog (simboličkog) označivanja prisutnosti naroda na zemljovidima, kako je to uvriježeno od priređivanja Ptolemejeve "Geografije" u dijelu zemljovida zapadne Europe iz XIII. st. Na samom koncu izrade tzv. T-O zemljovida triju poznatih kontinenata s Jeruzalemom u sredini, sredinom XV. st. su se počeli uvrštavati likovi Noinih sinova Sema, Jafeta i Hama na pripadnim kontinentima. Na vrlo poznom T-O zemljovidu koji je 1482. godine izrađen za kralja Eduarda IV. unutar obrisa afričkog kontinenta ucrtana su dva crnca (Wallis i Robinson, 1987: 106).

Renesansne knjige nošnji

Vrijeme velikih geografskih otkrića Europljana ovakvoj je kartografskoj ilustrativnosti pridalo novi oblik. Kartografi su oslikavali svoja djela zornim prikazima pripadnih naroda. Tzv. Millerov atlas, koji je nastao oko 1519., i "Boke of Idrography" iz 1542. uključuju prikaze izravnih likovnih svjedočenja egzotičnih domorodaca, u potonjem

³ Od preostala 32 spomenika iz lapidarija Arheološkog muzeja u Splitu koji sadržavaju prikaze odjeće što ih je obradila Srđana Schönauer jedini preostali primjer etničkog identiteta prikaz je Izraelaca pri prijelazu preko Crvenog mora na importnom sarkofagu iz rimske radionice.

slučaju sela Tupinámbe naroda u Brazilu. Takva se kartografska praksa ibernskih kartografa iz raznih knjiga proširila Europom, pa i dalje (ibid.). U tom novom razdoblju u kojem je interes za širine svijeta obnovljen i potaknut uslijed otvaranja novih tržišnih pravaca, Renesansi, od 1562. počele su se objavljivati knjige sastavljene isključivo od prikaza karakteristično odjevenih predstavnika raznih dijelova svijeta. U prvih tridesetak godina objavljeno je ne manje od deset ovakvih knjiga, koje su svoj novi zasebni interes iskazivale i u samom naslovu. Kolekcije ovakvih litografija pojavile su se već od oko 1520., i pretpostavlja se da ih je (zajedno s knjigama) do 1610. bilo preko 200 (v. proslav u: Vecellio, 1977. [1590.]). Ovakvom novom nakladnom žanru kumovala je promijenjena percepcija svijeta. Smještaj vlastitog društva i naroda dobija mjesto u širokoj slici svijeta, otvarajućeg za upoznavanje sazrijevanjem enciklopedijskog duha s mnogim kamenčićima rasprostirućeg mozaika. U kulturnim raspravama na važnosti dobijaju analogije, a otprije uobičajen publicistički oblik historije država evolviraju u širu, globalnu historiju. U njoj je jasno postavljena civilizacijska razdjelnica među odjevenim Europljanima i nagim urođenicima. Nama je početak ove nove nakladne vrste vrlo zanimljiv zbog uvrštavanja prikaza "dalmatinske ili slavenske žene" u najčuveniju ovakvu knjigu XVI. st., "De gli habiti antichi et moderni di diverse parti del mondo" Ticijanovog nećaka Cesarea Vecellija iz 1590. godine.

Jedna od izravnih primjena knjige poput Vecellijeve bila je kazališna (Hollander, 1988: 247). Samo su njegovom suvremeniku Shakespeareu za "Otelo" ovdje na raspolaganju bili likovni naputci za četiri pojedinačna lika i dvije skupine likova (Vecellio, 1977. [1590.]). Priručnik za izvođenje kazališnih djela u Mlecima iz 1554. preporuča kostimiranja u nošnje ("costumi") ljudi iz dalekih zemalja jer "novitet potiče divljenje gledateljstva a time i njegovu pozornost" (Jowers, 1997: 971). Mnogi među kupcima knjiga o svjetskim nošnjama već od prvih izdanja bili su glumci, kostimografi i vlasnici kazališta sa svojim garderobama (Hollander, 1988: 258, 271), jer je kostimirati trebalo ne samo glumce već i glazbenike koji su s njima dijelili scenu. Napose je važno bilo kostimirano prisustvovanje dvora, koji je u početcima opere bio aktivnim dijelom predstave (Hollander, 1988: 248, 272). Barokni učitelj iz 1682. napućuje da tijekom zabavnih međuscena plesači budu slično odjeveni, ali bez pojavljivanja dva puta u istom kostimu.⁴ Za to sugerira i kostime koji bi trebali dočarati američke Indijance, Perzijance ili Maure (Jowers, 1997: 972). Knjige su očito imale takav kostimografski učinak: u jednoj mađarskoj opernoj izvedbi 1784. godine se na sceni pojavilo ne manje od 60 glumaca u, među ostalim, maurskim kostimima (o. c., 980). Na taj način nastali su scenski standardi kostimiranja glumaca u ulogama istočnjaka (Hollander, 1988: 286), ili kostimografski stereotipi pri predstavljanju povijesnih zbivanja uopće (Hollander, 1988: 264).

⁴ O ilustriranju ambijenta scenske radnje kroz zasebne prikaze zvane *intermezzo*, kao svojevrsnog slednika wulčnih *tableaux vivants*, v. Hollander, 1988: 268.

Uloga kartuša u atlasima

Doba izlaska knjiga s prikazima nošnji iz raznih dijelova svijeta poklapa se s vremenom objavljivanja prvih atlasa čitavog svijeta. Prvi takav jest Orteliusov iz 1570. godine, dok je prvi naslovni "atlas" Mercatorov iz 1595. godine. U nakladničkom proslavu knjige nošnji iz 1581. "Habitus variarum orbis gentium" izrijekom se kaže da će njegovo izdanje biti vrijedno poput korisnih knjiga sa zemljovidima, prikazima krajeva, gradova, mora, planina, šuma i životinja, jer "pokazuje ljudske odjeće kako ih nose pojedini narodi i stoga (...) se lako može opaziti ne samo razlike od kraja do kraja, već i među stanovništvom i narodima" (Ilg, 2004: 38). U atlasima ove epohe prikazi karakteristično lokalno odjevenih ljudi bili su čestim dijelom bogato ukrašenih okvira zemljovida, tzv. marginalnih obavijesti ili "kartuša" s alegorijskim prikazima, naslovom, autorom, nakladnikom, posvetom, mjerilom, ključem znakova, mjerilom ili orijentacijom. Tu su se smještale i praktične informacije poput pripadnih grbova, karakterističnih proizvoda, karakterističnih životinja i karakteristično odjevenih ljudi. Općenito zainteresirani čitatelj na taj je način mogao utaliti radoznalost o svjetskim raznolikostima.

U djelu "Atlas maior" Willema Joana Blaeua iz 1665. svaki od četiri kontinenta ima svoj polazni zemljovid optočen s po devet karata istaknutih gradova i po deset parova ljudskih likova koji su legendama predstavljeni kao stanovnici pojedinih zemalja, gradova ili pripadnici pojedinih naroda toga kontinenta, a u sastavu samog zemljovida uključene su i figuracije karakterističnih životinja. Ove su ilustracije zasnovane 1606.-1607. na ranijem djelu Georga Brauna i Fransa Hogenburga "Civitates orbis terrarum" (Wallis i Robinson, 1987: 106). Praktično je značenje Blaeuovog atlasa jasno među pojedinim zemljovidima. Zainteresirani trgovac je s potrebnim sveskom njegovog djela (npr., samo njemačkih zemalja) u prtljazi mogao samopouzdanom putovati i nepoznatijim, udaljenijim tržištima jer mu je atlas omogućavao prepoznavati grbove vlasti čijim je teritorijima putovao, izdašnosti terena, flore i faune, istaknute lokalne proizvode za trgovanje, pa i "karakteristično" odjevene ljude po čijim se geografskim pripadnostima također mogao orijentirati u itinereru.⁵ Knjiga "Civitates orbis terrarum" (objavljena 1572.-1617. u šest svezaka) snažno je utjecala na kasnija izdanja. Sastoji se od topografskih prikaza mnogih europskih gradova, a gotovo svaki uključuje i prikaz stanovnika. Njihovi su likovi gdjekad ukomponirani u krajolik, a ponegdje u poseban dio zemljovida, no u svim slučajevima donose raznovrsno odjevene likove za koje se često može ustvrditi da predstavljaju citat suvremenih knjiga s nošnjama (Ilg, 2004: 38).

⁵ Izdanje ovog atlasa iz 1665. broji ukupno 600 zemljovida. To je dansko izdanje atlasa tiskano u 300 primjeraka, što po izračunu svih otiskivanja (zajedno s latinskim, francuskim i španjolskim izdanjem) znači da je tiskara bila kontinuirano uposlena otiskivanjem listova. Ukupna naklada četiri izdanja ovog atlasa bila je 1550 primjeraka. Sve navedeno po podatcima iz Taschenovog pretiska 2005. godine.

Nova vrsta alegorijskih likova

Ovakve predodžbe naroda i krajeva predstavljaju dio uzora na kojima je nastalo romantičarsko poimanje "narodne nošnje". Knjige nošnji i atlasi su, uslijed intelektualnih i praktičnih potreba svojeg vremena, ljudima u nošnjama isprva nadopunili, a potom zamijenili simbole kontinenata i mitološki nadahnute alegorijske likove iz zemljovidnih kartuša – nasljednica rukopisnih minijatura i marginalija. Tamo gdje su prije na kontinentima bili Noini sinovi a na morima koja optaču krajeve tog svijeta iz oceana se grozila morska čudovišta, u novim su se tržišnim okolnostima, čak i u posve dalekim krajevima i zemljama, našli parovi lokalnih stanovnika prepoznatljivih po odjeći, alatkama ili predmetima u ruci, likovno oživljenih u pozi ili gesti. Slikovitost mitoloških alegorija ovisila je o klasičnoj izobrazbi autora. Od autora novih priručnika tražile su se nove upućenosti.

Autori ovakvog načina prikazivanja ljudi u nošnjama nisu željeli prikazati samo odjeću, već i duhovni karakter naroda. To su i doslovne riječi iz proslova nekih knjiga s nošnjama naroda svijeta: to "nisu samo slike osoba u domaćoj odjeći, već i njihovih običaja i društvenih normi" (1577.), "odjeća prikazana u ovoj knjizi također daje i osjet temperamenta i običaja odnosnih naroda (1581., po: Ilg, 2004: 47). Kako na tragu utjecajnih semioloških analiza zaključuje Ulrike Ilg, odjeća je time postala znakovnim sustavom koji može pokazati određena apstraktna obilježja osobe koja je nosi (usp. i Bonifačić, 1997.). Ta su obilježja u suštini moralna, a pojašnjena su karakterizacijama u legendama ilustracija. Bez identifikacije nositelja odjeće ilustracija u svojem kontekstu ne bi bila svrhovita, a te su identifikacije jednostavne i jednoznačne te time učinjene razumljivima širokom i raznovrsnom čitateljstvu. Takva se jednostavnost postizala uvriježenim priređivačkim ključevima. Nošnje su prikazivane redom od bližih prema daljim krajevima. Uz geografsku pripadnost, jasno je predstavljena i rodna pripadnost. Takvo strukturiranje sadržaja približavalo je knjige ove vrste rječnicima, jer su prikazi bili nizani slijedom definicija: narod ili kraj – zarez (ili novi red) – rod – zarez – društveni status (Ilg, 2004: 42). U takvom se strukturiranju stvarnosti priređivači uklapaju u intelektualnu povijest stoljećâ tijekom kojih se usavršavala odnosno nastajala leksikografska i enciklopedistička djelatnost. Društvena i kulturna stvarnost takvim je postupcima prosijana i pojednostavljena. Sva raznolikost prakticirane stvarnosti nekog društva i njegove kulture našla se u lijevku idealnoga društvenog stanja. Takva su izdanja našla svoje mjesto kao priručnici za nošenje sa složenosti svijeta kojem su se granice znatno proširile. Pri tome su važno mjesto imale i nošnje, kakve po smislu prepoznamo u riječima "costumi" i "habiti".

Nova vrsta priručnika nije praktična samo trgovcu na novim putovanjima. Budući da je nošnja ujedno i očitovanje morala (vrijednosti asocirane uz čistoću ili prljavost, urednost ili zakrpanost, razdrljenost, obnaženost, nagost, nakićenost, pretjerivanje ili smjernost, obilježja autoritativnosti ili podložnosti), njegovo listanje uvijek uključuje više ili manje izravan sud koji također može odrediti čitateljevo mišljenje (Ilg, 2004: 43). Mnoge opisne karakterizacije koje presežu nad suštom identifikacijom lika, koje donosi Ulrike Ilg, odaju takav respekt spram odjeće kao pokazatelja društvene regu-

lacije. Legenda uz lik Engleskinje u knjizi nošnji Josta Ammana “Das Frauentrachtenbuch” iz 1586. u tom smislu domeće: “... ona je odjevena sukladno njenom društvenom položaju. Odjevena na način pokazan na slici, ona se ispravno predstavlja i izvršno udovoljava svojem mužu. A ako bi odjenula drugačiju odjeću, njen bi je muž istjerao iz kuće” (Ilg, 2004: 45).

Korijen ovakve ispravne nošnje, koja time više nije isključivo odjeća ili kostim, leži u povijesnom nasljeđu propisa vezanim za odijevanje. Ima točnosti u tome da je pučanin ili kaurin iz određenih zemalja vjerojatno mogao biti u načelu točno prikazan, jer je bilo propisano što ne smije odjenuti. Još je na zalazu starog režima pariška policija plaćala doušnice među mnogobrojnim preprodavačicama odjeće na tržnici Pont Neuf ne bi li među ponuđačima odjeće koja nije njihovih mjera, statusno netipičnih predmeta poput maramica, finijih materijala ili staleški prepoznatljivih boja uočila kradljivce i razbojнике (Roche, 1996: 336). Odjeća je doista činila čovjeka, kako kaže uzrečica iz predindustrijskog vremena. Propisano odijevanje, točnije rečeno zabrane odijevanja, zajedno s regulama odijevanja poput duhovničkih i redovničkih tvorila su društvenu osnovu za odjevenu ćudorednu pouku. U posveti knjige François Deserpza “Recueil de la diversité des habits (...)” iz 1564. godine (upravljenoj kralju) ona se predstavlja korisnom jer “nam može pomoći da odbacimo bilo kakvo pretjerano odijevanje koje čovjeka vodi u izljev taštine: kao što se redovnik može prepoznati po habitu, zabavljač po svojoj kapi i vojnik po svojem oružju, tako se i mudar čovjek može prepoznati po svojoj umjerenoj odjeći” (Ilg, 2004: 45).

Regina Bendix je upozorila na moralno mjerilo stvaranja teritorijalnih alegorijskih likova u ceremonijalu bavarskog dvora prigodom vjenčanja kralja Ludwiga I. Godine 1810. njegov je savjetnik baron Lipowski vjenčani par dao pratiti s osam dječjih parova odjevenih u novoskrojene seljačke nošnje kao simbole osam bavarskih okruga. Dječji parovi u narodnim nošnjama kombinirani su alegorijski lik anđela i integrativna poruka zajedništva svih dijelova (ne svih društvenih slojeva) Bavarskog kraljevstva. Razumijevanje ovakva simboličkog govora bilo je moguće zahvaljujući ranijim kostimiranjima, npr., bavarskog nadvojvode u seljačku nošnju 1765. (Bendix, 1998: 135). Slično kao s dobro poznatim romantičarskim nakladnim poduzimanjem u Škotskoj,⁶ Lipowski je kao mecena do 1830. omogućio završetak objavljivanja “Zbirke bavarskih narodnih nošnji s povijesnim tekstom” koja je objedinjavala 48 koloriranih litografija. U tom se vremenu Bavarska našla u potrebi dokazivanja snage između Pruske i Austrije. Kad je 1842. bavarski princ Maksimilijan vjenčavao prusku princezu Mariju, Ministarstvo unutrašnjih poslova razaslalo je okružnicu u kojoj za potrebe kra-

⁶ Nakon političkih restrikcija i represije zbog trvenja i pobune u Škotskoj tijekom XVIII. st. Edinburgh je 1822. godine prvi put posjetio kralj hanoverske dinastije. Pripremajući posjet, pukovnik D. Stuart, službeni asistent za ceremonijal i odjeću, objavio je “Sketches of the Character, Manners and the Present State of the Highlanders of Scotland”. U toj je knjizi bez dokaza ustvrdio da je kilt s različitim kariranim uzorcima staro razlikovno obilježje brđanskih klanova, umjesto dokumentirane poduzetničke invencije koja je zbog sigurnosti radnika pilane nastala oko 1730. Stuartovu tvrdnju poslije su potanko razradila braća Allen falsifikatom “Vestiarium Scoticum” iz 1842. i divot-izdanjem “The Costume of the Clans” iz 1844. godine. Raščlamba kulturnog fenomena kilta dominantan je primjer iz eponimnog zbornika radova o izumljenim tradicijama (Hobsbawm i Ranger, 1983.).

ljevskog protokola saziva vjenčanja parova iz svakog od bavarskih okruga. Savjesno sačuvana pismohrana ovoga protokolarnog pothvata njemačkim je etnologima ostavila provoklasno gradivo za istraživanje nastanka "narodne nošnje".

Tako se 14. listopada u Münchenu vjenčalo 11 protestantskih i 24 katolička para u narodnim nošnjama svih dijelova Bavarske, no put do ove "nevidene ljepote", kako su o tomu izvještavale novine, nije bio samopodrazumijevajući. Tijekom priprema na pozivnu okružnicu stizali su i odgovori da u pojedinom kraju više nema posebne ili osobene narodne nošnje, da se mladež već godinama odijeva u gradskom stilu s malo razlikovnih obilježja među mjestima, da su lokalne tradicije ove vrste u rasapu nakon propasti cehova i opadanja nekoć jarkih prepoznatljivosti među velikim imanjima, da je narodna nošnja nekadašnjega lokalnog vojvodstva posve nestala i zamijenjena mješavinom širih pokrajinskih nošnji. Među više postavljenih naputaka za okupljanje parova, zahtjev za razlikovnom prepoznatljivošću lokalne je vlasti dovedio i u situacije da kreiraju takve odjevne detalje, poput nevjestinog oglavlja učinjenog na osnovi bamberske ženske kapice nad posve bijelom odjećom. Politički ciljevi protokola zadali su pravilo da se iz razloga iskazivanja jedinstva u religijski mješovitim krajevima kao predstavnici odaberu protestantski mladenci, a svi su parovi imali biti oličenje čudoredne pristalosti. Stoga su iz uvriježene uloge mladenaca ispali stariji parovi, neugledni pojedinci, oni za koje se u njihovom mjestu i župi nije konstatiralo čestito ponašanje, mladenka koja je tijekom izabiranja raskrivena kao trudnica, ili mladenci u starim i potamnjelim nošnjama. Mjerilo društvene čestitosti bila je i sposobnost plaćanja troška svoje nošnje. Selekcija je općenito odavala posesivni odnos iz feudalne domene, ocjenjujući iz nadležnog rakursa pristalost i stas za vlastiti estetski doprinos ceremoniji kraljevskog vjenčanja. Mjesni upravitelj iz Eichstätta je, nakon prvog izvješća o nestanku specifične narodne nošnje, na osnovi pronađenih odjevnih komada slikaru dao napraviti crteže za krojače i obrtnike. Crteži su se pri izvješćivanju zagubili u Ministarstvu, nanovo napravili o trošku ministarskog budžeta, po njima su naposljetku nošnje i napravljene a čitavo se putovanje i sudjelovanje u protokolu kraljevskog vjenčanja pretvorilo u demonstraciju lokalne političke moći s gradonačelnikovim sinom kao djeverom, a gradonačelnikom i članom lokalne skupštine kao kumovima. Mnogi koji prije nisu bili naklonjeni čitavom poslu priključili su se svečanoj povorci s krojačkim rekonstrukcijama namjesto ranije favoriziranih "regularnih" nošnji (Bendix, 1998: 141).

Promatrači su čitavu ovu svečanost mogli procjenjivati na osnovi ranije objavljenih prikaza poput onih iz mape Lipowskog. I uopće su bile važne reputacije iz javnog čuvenja, poput okruga koji je otprije postao poznat po objavljenoj zbirci narodnih priča pa se respektirao kao predložak narodnih raznolikosti za preferencijska ili preporučena kostimiranja. Iako se Bavarska kraljevina nije othrvla pruskoj političkoj hegemoniji, kulturni su tragovi ostali u obliku Oktoberfesta koji je sljednik tih svečanosti kraljevskih vjenčanja, prosvjetnom, društvenom i svečanom respektu za *Lederhosen* i narodnu nošnju, kao i u općenito najprepoznatljivijem regionalnom identitetu u današnjoj Njemačkoj (Bendix, 1998: 143).

Sredstva poistovjećivanja s nacionalnom prošlošću tijekom XIX. st.

Za romantizma je nošnja postala jednim od važnijih nacionalnih obilježja. Vrativši se 1819. u Prag nakon studija u Jeni gdje je, po vlastitim riječima, “kušao gorko i agonizirajuće voće sa stabla nacionalnosti”, Jan Kollár je 1824. u svojoj najpoznatijoj pjesmi “Slavina kći” najavio dane kad će moćna slavenska bujica proširiti njihove granice, slavenski jezik slušati po palačama a njihova nošnja, običaji i pjesme biti popularni kako na obalama Seine tako i na obalama Elbe (Zamoyski, 2001: 316). Prizivanje nacionalnih vrijednosti od poštovanja je poprimalo crte štovanja. Michelet je 1846. držao nastavu na temu nacionalnosti i potom taksativno objasnio što čini kult i evanđelje nacije (o. c., 311). Među onima koji su se upustili u privatni trošak krojenja vlastitog “nacionalnog” odijela bio je i Liszt (o. c., 325). Za ruskog književnika K. S. Aksakova ostala je zabilježena ocjena suvremenika da “nosi nošnju toliko nacionalnu da ga seljaci na ulici drže za Perzijanca” (o. c., 321).

Kao što su engleske drame pisane u XVI. st. zaplete smještale, npr., u Mletke, na Kretu ili na “bohemijsku obalu”, tako se s nekim novim knjigama u rukama u XIX. st. zbililo da su redom i Rossini, i Bizet, i Donizetti pisali opere radnjom smještene u Škotskoj ili Engleskoj. Samo godinu dana nakon izlaska ceremonijalnog vodiča kroz karirane kiltove škotskih brđanskih klanova objavljenog u pripremi za kraljev posjet, u Londonu je po riječima suvremenika “u pripremu predstave uloženo mnogo truda, a likovi odjenuti u kariranu nošnju raznih klanova” (Jowers, 1992: 981). U novom svijetu nacionalnih država kojima su se i preostali suvereni odijevali u frak, romantizam je slavio nacionalne prošlosti. Uslijed interesa pobuđenog romanima poput onih W. Scotta množili su se prikazi srednjovjekovnih kostima (Hollander, 1988: 287), a već su prvi tehnički predšasnici fotografije omogućili dokumentirati izgled udaljenih sredina.⁷ Sredinom XIX. st. kraljevsko je kazalište u Londonu posjedovalo više od pet tisuća kostima i veliku količinu materijala za krojenja novih (ibid.).⁸ Re-

⁷ Primjerice, knjiga “Zur Geschichte der Kostüme” koju je Münchenski nakladnik Braun i Schneider na osnovi listova najprije objavljivanih u časopisu “Münchener Bilderbogen” izdavao u svescima od 1861. do 1880. sadrži 500 crteža s oko 1450 prikazanih likova. Glavnina prikazuje povijesna odijevanja, a suvremene narodne nošnje s više kontinenata zapremaju zaključnih 35 tabli. Najbolja ilustracija korisnosti ovakvog izdanja su kostimografski zahtjevi u postavljanju Verdijevih opera, čije su se radnje zbivale u rasponu od 4000 godina (drevni Egipat u “Aidi” 1871., biblijska vremena u “Nabuccu” 1842., 13. st. na Siciliji u “Les vèpres siciliennes” 1855., suvremeni Pariz u “La traviata” 1853. – s kazališnim pravilom da se suvremene tragedije moraju kostimirati u najmanje jedno stoljeće stariju povijest). Za postavljanje Puccinijevih opera kostimografi su morali poznavati odijevanje u Japanu, Kaliforniji, Rimu napoleonskog doba i dr. (Jowers, 1992: 981 i 984).

Za istraživano područje ova knjiga nošnji i povijesnih kostima vrlo nam je zanimljiva zbog tri lika iz šibenskog kraja uvrštena na tabli 109b. Pristupačan i tehnički pojednostavljen pretisak objavio je Dover, a izdanje s koloriranim tablama bila je prva među opsežnijim knjigama nošnji koju je 1997. godine u integralnom obliku na Internet postavio C. Otis Swezey sa Sveučilišta Južnog Illinoisa, Odjel za glumu i ples.

⁸ O namicanju dijelova narodnih nošnji pred parišku izvedbu opere “Boris Godunov” v. Taylor 2004: 224.

gularni dio programskih predstavljanja repertoara postale su i konstatacije u rasponu od "korektnih rekonstrukcija" do "apsolutno autentičnih povijesnih re-kreacija", postavši očekivanim prezentacijskim standardom (Hollander, 1988: 290-291). Važnu ulogu trajno ima i oponašanje individualnih kostimografskih preferenci glumačkih zvijezda (Hollander, 1988: 304 i 310). Jedan od autora koji je pomno nadgledao i izravno utjecao na kostimiranja junaka u izvedbama svojih djela bio je Wagner. Mijenjanjem dubine scene i proscenija gledatelju je omogućio poistovjećivanje s likovima i doživljavanje povijesne radnje kao neposrednog iskustva (Hollander, 1988: 244). U kostimiranju "Prstena" favorizirao je povijesno doba pobjedonosnih Vikinga i Saksonaca u VII. st., za pojedine likove osobno skicirajući kacige s krilima, izduljene štitove, duge tunike i pancirne prsluke. Takva su dramatična kostimiranja bila historijski netočna, s izabranim odjevnim naglascima koja su pred gledatelje postavljena u nedostatku materijalnih pokazatelja. Prošlost je stvarana na način koji je Jowers nazvala "kič-realizmom, bilo autentičnim ili legendarnim" (1992: 994). U Bayreuthu je ova vagnerijanska kostimografija postala tradicionalna, autoritativno namećući standard viđenja srednjovjekovne prošlosti koji je dugo ostao utjecajnim (Jowers, 1992: 984). Kako piše Hollander, "u javnom mnijenju je makar u neodređenoj formi počela živjeti čitava jedna lažna historija odijevanja, gotovo posve sačinjena od scenskih uvriježnosti" (1988: 303).

Lokalno situiranje romantičarske kostimografije

Povijesni kontekst izgradnje značenja pojma i fraze "narodna nošnja" u hrvatskoj kulturi leži u godinama pred nastankom etnologije. "Što se tiče različitih opisivanja nošnji, najveći njihov dio se odnosi na situaciju od druge polovine prošlog do početka našeg vijeka, kada određivanje i ograničenje takozvane narodne nošnje, dakle, i njeno opisivanje u znanosti, služi ciljevima nacionalne emancipacije i nezavisnosti balkanskih naroda" (Schubert, 1986: 105). Taj je kontekst prikazan okolnostima srednjoeuropskog (točnije, široko panonskog) nastanka riječi "etnologija" kao znanja o zasebnim narodima koji tada počinju izranjati ispod skuta političkih hegemonija (Belaj, 1998: 345). Umjesto danas uobičajenog narodnog ili nacionalnog određenja pojedinca, u tom vremenu smislenija su bila regionalna ili društvena određenja društvenih skupina, a narodni karakter nakon Herderove reakcije na francuska politička vrenja tek dolazi na red za kovanje. Jedno seljačko kazivanje iz Bugarske nakon rata sa Srbijom to doslovno objašnjava ovim riječima: "Naši su očevi bili Grci i nitko nije spominjao Bugare. Mi smo postali Bugari, pobijedili smo. Ako trebamo biti Srbi, nema problema. Ali sad je za nas bolje biti Bugarima" (Mazower, 2002: 99). Ödön von Horváth je napisao: "Ako me pitate koja je moja domovina, odgovorit ću: rođen sam u Rijeci, odrastao u Beogradu, Budimpešti, Pressburgu, Beču i Münchenu i imam mađarsku putovnicu, ali nemam domovine. Ja sam vrlo tipična mješavina stare Austro-Ugarske: u isti mah Mađar, Hrvat, Nijemac i Čeh, moja je zemlja Mađarska a moj mate-

rinji jezik njemački” (Mazower, 1998: 44). Mnogostruki su identiteti i interakcije bili česti. Nije bilo neuobičajeno da transhumantni stočar s područja današnje Makedonije govori pet jezika, a lučki radnik iz Soluna sedam. Austro-Ugarska carevina okupljala je 51 milijun stanovnika, dvije države, deset “historijskih nacija” i preko 20 drugih naroda, dok je susjedni “bolesnik s Bospora” počinjao u Bosni i završavao pred Iranom. Kulturni identiteti koji su se u ovim carstvima utvrđivali tijekom XIX. st., pod utjecajem i u vezi sa zbivanjima u ruskom i u britanskom carstvu, kao i s ujedinjenjima koja su se po francuskom modelu centralizacije nad regionalnim identitetima zbivala u Italiji i u Njemačkoj, uzimali su svakome očite oblike ne bi li uopće polučili jasan društveni utjecaj.

Odnosi velikih europskih sila XIX. st. određivali su područja nadmetanja i utvrđivanja moći. Intelektualni stav o kulturama u tim dijelovima kontinenta bio je utjecan prosvjetiteljskim idejama i opisima domorodnih kultura iz vaneuropskih područja ekspanzije, poput sjevernoameričkih domorodaca. Na taj način se iz Mletaka gledalo na Morlake (Wolff, 2001.), a austrijski ministar vanjskih poslova za susjedne istočne narode kaže da su “divlji Indijanci prema kojima se jedino može ponašati kao prema nepripitomljenim konjima, kojima se jednom rukom pruža kukuruz dok se drugom rukom prijeti bičem” (Mazower, 2002: 97). U odmjeravanju velikih sila austrijskom su se kukuruzu i biču putevi pružali prema europskom jugoistoku. U tom je području nakon odbacivanja Napoleona Rusija našla interesa podržati lokalne pobune pravoslavnih kršćana koji su joj se utjecali za pomoć. Vođe ustanka iz 1813. bile su odjevene u birano tursko ruho, aspirirajući k takvom statusu u postojećem otomanskom poretku. Kako je zabilježio suvremenik, drugi srpski ustanak počeo je 1815. razaslanjem poruka Miloša Obrenovića širom beogradskog pašaluka da se ubije svatko u zelenoj odjeći, tj. boji zabranjenoj za kaure (o. c., 83). Nakon što su ga Turci uveli u vlast, Obrenović je likvidirao neistomišljenike i pobunjenike, pomogao Turcima u slamanju grčkog ustanka i u okolnostima rusko-turskog rata kao nagradu i ustupak za neprilaženje Rusima dobio kneževsku autonomiju s nasljednom vlašću.

U priznatoj kneževini Turci ostaju konfinirani u garnizonima i gradovima, a kršćansko se stanovništvo emancipira odijevanjem ranije zabranjenih dijelova odjeće: Boue primjećuje da čalme više ne nose samo muslimani, a Pirch 1829. pred kneževim uredom susreće nekoliko mladih ljudi u kičenoj odjeći za koju je mislio da je nose samo Turci (Schubert, 1986: 109). Sam knez veli da ponosno nosi čalmu kao znak slobode dobijene od sultana. U takvim je okolnostima nove kneževine, koja će doskora postati uzorom u borbi za samostalnost, važno primijetiti da se intelektualno vrenje u pravilu zbivalo u austrijskim područjima (Srijemski Karlovci, Novi Sad) i u intelektualnim središtima carevine (Karadžić u Beču), a s druge je strane konstantno snubljen pomoć europskih sila bez koje su propadala ranija sukobljavanja s Turcima (poraz Srba 1810. i Grka 1827.). Na čelo osamostaljene grčke države dogovorom europskih sila postavljen je sedamnaestogodišnji bavarski princ Otto koji je sa sobom doveo osobnu gardu i dvorsku etikeciju, pozirajući slikarima u grčkoj narodnoj nošnji. Pruski princ Karl, prije svojeg postavljanja za rumunjskog kralja, rekao je da za tu zemlju nikad nije čuo, a teritorijalno najsretnije bugarske sanstefanske godine došle su na čizmama

ruskih vojnika pred Istambulom 1877. godine (Mazower, 2002: 87-94). S intervencijama nisu došli samo oružje i priznata nezavisnost, već i kulturni obrasci. Od 1830-ih godina srpska kneževina prestaje izgledati kao "levantinska kasaba", te intelektualni krugovi od 1840-ih godina podržavaju i odjeću kakva dekonstruira orijentalno nasljeđe i poseže u dubine nacionalne prošlosti. Vojnički kaputić u lokalnoj je preoblici u prisjećanju na srednjovjekovnog vladara prozvan "dušanka". Forma ovog dijela nošnje povezuje se s uniformom srpske husarske regimente zasnovane 1734., a po kneževini se proširila zahvaljujući romantičarskim slikarima (Prošić-Dvornić, 1989: 114-116 i 2006:274). Iako se izobičajila do konca 1870-ih, utjecaj drugoga vojničkog inventara vidljiv je i kasnije (šapka, hlače, van odijevanja i uloga limene glazbe).

Isti tip kaputića, "surka" nastala na osnovi narodne "surine", postao je semioforom prvaka ilirskog pokreta u kontinentalnoj Hrvatskoj (Muraj, 2006: 10; Bonifačić, 1997: 145).⁹ U romantičarskom zanosu nakon 1835. ukrašavan je vezenim likovima koji su imali istaknuti hrvatsku narodnu samobitnost, uz uočljivi izostanak starohrvatskih ukrasa kakvi su se u mnogobrojnim odjevnim i tekstilnim citatima našli nakon arheoloških kampanja don Frane Bulića i osnutka Kninskoga starinarskog društva 1887. po otkrićima na trasi željezničke pruge dvije godine ranije. Definirajuća zbivanja XIX. st. vezana su za posljedice revolucionarne 1848. godine, demisiju feudalnih institucija i promjenu društvene naravi stvaranja ekonomskih dobara, jačanje koncepta nacionalne države čiji su politički sudionici građani a gospodarska kičma "veliki" i "mali obrt" tj. industrijalci i obrtnici kapacitirani sredstvima tehnološkog napretka (Iveljić, 2007: 135).

Prošlo, seljačko i rukotvorno

Aristokratska reakcija na 1848. kroz neoapsolutističku vladavinu tijekom 1850-ih doživjela je neuspjeh. Aristokracija time nije uspjela vratiti sat u XVIII. st. (Mazower, 1998: 44), ali ni industrijalci, obrtnici i trgovci nisu bili zadovoljni dosegom građanskih liberalnih reformi 1848. godine. Taj je neuspjeh građanske emancipacije doveo do političke rezignacije, povlačenja građanstva iz politike i pojave refeudalizacije tj. tendencije najbogatijih građana da oponašaju i preuzmu način življenja stare društvene elite, aristokracije. U složenim društvenim procesima druge polovice XIX. st. kontinentalne i primorske Hrvatske događalo se da krupni trgovci i industrijalci (u agrarnoj dinamici Dalmacije čak i pučani i seljaci koji su izvukli korist iz konjuktura poput vremena u kojem je filoksera stigla u Europu a još se nije pojavila kod nas, ili vlastitoga tržišnog raspolaganja stočarskim proizvodima, sudjelovanja u, npr., koraljarstvu itd.) zauzimali mjesta vakantnih feudalnih vlasnika, aristokrata iz grada. U tom su se društvenom repozicioniranju nakon 1860-ih nanovo respektirani aristokrati i građanski industrijalci našli s iste strane društvene razdjelnice, one koja ih je

⁹ Ugledanje u uzor srpskog vojvode odjevenog u narodnu odjeću donosi Šulek, 1842: 205.

odvajala od nastajućeg društvenog sloja radništva.¹⁰ Dio poduzetnika je u svojoj privrednoj inicijativi bio upućen na državu, bez koje se, npr., nije mogao urediti željeznički pristup tržnim dobrima. Stoga je jasno da se s regulativne strane ove razdjelnice u potrazi za simbolima narodnih buđenja i nacionalnih država posegnulo u kulturni spremnik onoga društvenog sloja koji po naravi društvenih promjena više nije predstavljao ugrozu. To je bilo seljaštvo.

Uvođenjem dvojne monarhije čuvarom je pred opasnim nacionalnim previranjima postao novi carski nacionalizam, u našem slučaju mađarizacija (Taylor 2004: 169, 229) a drugdje turkizacija ili rusifikacija. Politička težnja za stvaranjem moderne centralizirane carevine društvenu je potporu nagrađivala asimilacijom i integracijom. Međutim, propisivanje novoga službenog jezika i striktna porezna politika zajedno s drugim oblicima mađarizacije znali su polučiti kontraefekt protunacionalizama. Takav se proces u Otomanskom carstvu zbivao u Makedoniji i Albaniji, u Ruskom carstvu u Finskoj, baltičkim državama i u Poljskoj, a u mađarskoj polovici Austro-Ugarske u Rumunjskoj i u Hrvatskoj (Mazower, 1998: 45). Ove su rezistencije bile u istaknutoj kulturnoj potrebi za nacionalnim prepoznatljivostima, a politički predispozicionirane za takvu zadaću bile su simboličke prepoznatljivosti seljaštva. Između seljaštva i naroda povlači se znak jednakosti kao što se potom znak jednakosti povlači između naroda u svojoj državi i nacije. Gradsko radništvo je kroz autoritativne društvene naočale druge polovice XIX. st. bilo jednostavno nevidljivo, na isti način kao što u nastanku etnologiji sestrinske znanosti socijalne antropologije tijekom istraživanja Malinowskog na Trobrijandskom otočju nije bilo mjesta konstatiranju prisutnosti bijelih farmera.¹¹

U relacijama stoljeća koje je politički otpočelo Marseljezom narodna je nošnja doživjela sudbinu trikolora, tekstilnog sinkretizma dvije gradske (pariške) i jedne kraljevske boje. Narodna nošnja postala je političkim, kulturnim i društvenim simbolom. Budući da simbolom nije postao proces kojim su se seljaci odjevno prilagođavali novim tehnološkim i ekonomskim okolnostima, već inventar odjevne cjeline, narodna nošnja se na razmeđu rukotvorstva i serijalizacije, predindustrijskog i industrijskog društva petrificirala poput zastava koje možemo nepromijenjene sa svojim državama listati u enciklopediji. Osim u najranije industrijaliziranoj Engleskoj, narodna nošnja postala je zamrznutom iskaznicom nacionalnog suvereniteta upravo poput zastave.

Preostali krucijalni utjecaj vezan je za oblikovne reakcije na industrijalizaciju. Krenuvši iz engleske kolijevke industrijske revolucije, "Arts and Crafts Movement" je programatski želio privesti masovne proizvode kvaliteti oblikovnog učinka predindustrijskih

¹⁰ Odijevanje društvenog sloja kao ideološkog semiofora potvrdilo se i nakon romantizma fašističkim odabiranjem radničke crne košulje (iz metalurških tvornica sjeverne Italije) kao osnove za stranačku uniformu. Van domene narodne nošnje revolucionarni efekt iz perioda romantizma vezan je za crvene košulje Garibaldijeve odlučne tisuće boraca iz 1860. On je crvenu košulju uobičajio nositi od svojega argentinskog razdoblja, usvojivši navadu radnika iz tamošnjih klaonica. Na popularnim slikama često je prikazivan i u ponču.

¹¹ U takvoj društvenoj jednadžbi ekonomskih realnosti i danas u simboličkim i funkcionalnim aspektima kulture odijevanja postoji fundamentalno uvjetujuća komponenta nevidljiva u naočalama konvencionalnog istraživača – to su turisti.

rukotvoraca. Uza sve spomenute društvene silnice, s već iskazanim interesom obrtnika za hrvatsko narodno blago koje su uključivali u gospodarsko-obrtnu izložbu priređivane od 1864. nadalje, upravo su senzibilizirani trgovci i obrtnici dali povoda i poticaja nastanku prvih zbirki.¹² Prvi impuls nastanku današnjeg Muzeja za umjetnost i obrt (koji se danas zapravo ima shvatiti kao Muzej za umjetnost i primijenjenu umjetnost) bio je etnografski, a polazna nominacija današnjeg Etnografskog muzeja u Zagrebu bila je "Trgovačko-obrtni muzej" (Muraj, 2006: 17 i 26). Sličan primijenjeno-umjetnički karakter imao je u nastanku i Etnografski muzej u Splitu (Šverko, 2003.)

Zaključak

Praćenje dugog puta koji je prošla ova kulturna posuda prije no što se u nju u XIX. st. ulio neologizam "narodna nošnja" već je u više bliskih akademskih tradicija pružilo osnove kvalitetnim raspravama (Knific, 2003.; Weissengruber, 2005.; Prošić-Dvornić, 2006.). Na ovome se mjestu u drugom svjetlu ponajprije mogu doživjeti polemiziranja o izvornostima narodnih nošnji. Uobičajenim isticanjem autentičnosti takve i danas odgovaraju na potrebe svojeg vremena, kao što su to činile i onda kad je respekt za ovako ustaljene kulturne institucije iznjedrio nove konvencije znanstvenog interesa poput folkloristike i etnologije s "narodnom nošnjom" u svojem terminološkom kovčežiću. Stoga rasprava o znanstvenom predmetu ne potire svoju disciplinu, već je pred njim revitalizira i u novim vremenima rehabilitira. Krene li se korak dalje, osvještenim metodološkim pomagalima mogu se detektirati značenja novih kulturnih praksi s kojima tradicionalna etnologija ima periferne dodirne točke,¹³ poput insceniranih povijesnih kostimiranja na svečanostima kakve se u Hrvatskoj priređuju tijekom zadnjih desetak godina.¹⁴

Ispravno odijevanje u ime svoje zajednice je, u osnovi, moralni čin. Svede li se na najširi zajednički nazivnik, to je uostalom i odijevanje uopće. Govori li se o prljavcu, podrtini ili čistuncu uvijek nam treba riječ ili znak konteksta više da bi razabrali misli li se na predmet ili na osobu. S nošnjom individualna ocjena čestitosti spada u viši rang, ona jamči i za osobu do sebe, za čitavu zajednicu ili za narod. Možda je upravo moralni kapacitet narodne nošnje sadržaj s kojim se etnolog može naći prelišen u nove posude, i dalje na pravom zadatku.¹⁵ Onako kako su rodonačelnici etnologije i mnijenje njihovog vremena glorificirali narodnu nošnju, u tekstovima današnjih navijač-

¹² O zbirci uzoraka u "Prvoj hrvatskoj tvornici sukna, darovca i gunjeva" osn. 1887. v. Muraj 2006:19.

¹³ Prvi je elaborat ove vrste pod naslovom "Tradicijska odjeća dalmatinskog područja" na narudžbu Općine Rab napisala etnologinja Jelena Radauš-Ribarić 1995. godine. Elaborat je bio namijenjen kostimografkinji angažiranoj za udругu rapskih samostrijeličara. Podatak iz projektne baze podataka na internet-skom portalu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa, datum zadnje posjete 1. srpnja 2008. godine.

¹⁴ Pionirski izuzetak kostimirano je uprizorenje predaje o "Picokima" i boja s Turcima koje se u Đurđevcu s prekidima odigrava još od 1968. godine (Vitez 2007.); za općeniti pregled v. Kale, 2008a.

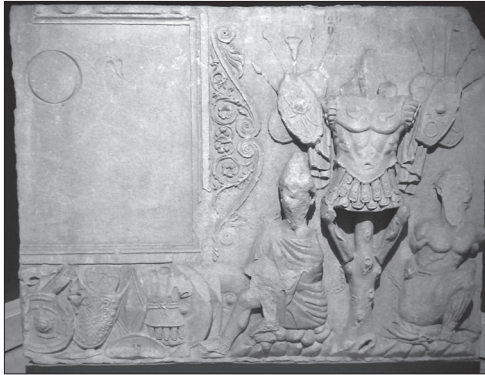
¹⁵ Za primjer metodoloških reperkusija ovako prilagođenog očišta (više intervjua, manje neuključivih načina promatranja) v. Saliklis, 1999.

kih himni slavi se i priseže na dres izabrane vrste hrvatskih nogometaša. Banalizira li se struka takvom usporedbom? U hrvatskom jeziku nije samo "dres" gost, to je također i "nošnja" (Kale, 2008.). Iza starijeg terminološkog ugošćenika doba je stvaranja nacionalnih država s prosvijećenim industrijalcima kao društvenim protagonistima. Naših dana navijački himan pred svojom djecom slušam sa kompaktnog diska koji je uz svoje artikle besplatno dijelio korporativni "ponosni sponzor", kako se to najavljuje na početku snimka. U osnovi, da li je to baš tako različito?

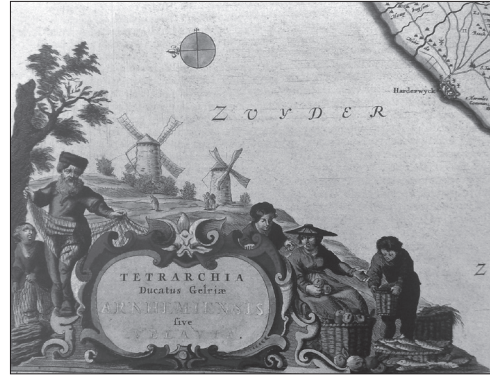
Literatura:

- Belaj, Vitomir. 1998. "Povijest etnološke misli u Hrvata." U *Etnografija. Svagdan i blagdan hrvatskoga puka*. Jasna Čapo Žmegač i dr., ur. Zagreb: Matica hrvatska, 337-358.
- Bendix, Regina. 1998. "Moral Integrity in Costumed Identity: Negotiating "National Costume" in 19th-Century Bavaria." *Journal of American Folklore* 111 (440): 133-145.
- Bonifačić, Vjera. 1996. "Ethnological research in Croatia: 1919 to 1940." *Narodna umjetnost* 33 (2): 239-263.
- Bonifačić, Vjera. 1997. "O polisistemske teoriji, folklorizmu i suvremenim pristupima istraživanju tekstila." *Narodna umjetnost* 34 (2): 137-151.
- Cambi, Nenad. 1984. "Gardunski tropej." U *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*. Split: Hrvatsko arheološko društvo, 77-92 [Znanstveni skup Sinj, 3. - 6. VI 1980., Izdanja HAD-a sv.8].
- Gergel, Richard A. 1994. "Costume as Geographic Indicator: Barbarians and Prisoners on Cuirassed Statue Breastplates." U *The World of Roman Costume*. J. L. Sebesta i L. Bonfante, ur. Madison: University of Wisconsin Press, 191-209.
- Hobsbawm, Eric, i Terence Ranger (ur.). 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hollander, Anne. 1988. [1978.] *Seeing through clothes*. London: Penguin.
- Ilg, Urlike. 2004. "The Cultural Significance of Costume Books in Sixteenth-Century Europe." U *Clothing Culture, 1350-1650 (The History of Retailing and Consumption)*. Catherine Richardson, ur. Aldershot: Ashgate Publishing.
- Iveljić, Iskra. 2007. *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam International.
- Jowers, Sidney Jackson. 1997. "Costume." U: *The New Grove Dictionary of Opera*, vol. 1, str. 971-998. Oxford: Oxford University Press.
- Kale, Jadran. 2008. "Je li "narodna nošnja" narodna?" *Etnološka tribina* 31: 109-126.
- Kale, Jadran. 2008a. "Procesi autentificiranja prošlosti na kostimiranim povijesnim inscenacijama", *Acta Iadertina* 5 (u tisku).
- Knific, Bojan. 2003. "Vprašanje narodne noše na slovenskem: Njen razvoj od srede 19. stoletja do 2. svetovne vojne" *Etnolog* 13: 435-468.

- Mazower, Mark. 2002. *The Balkans: A Short History*. London: Phoenix.
- Mazower, Mark. 1998. *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. London: Penguin.
- Muraj, Aleksandra. 2006. "Odnos građanstva spram narodne nošnje i seljačkoga tekstilnog umijeća." *Narodna umjetnost* 43 (2): 7-40.
- Prošić-Dvornić, Mirjana. 1989. "Changes in Cultural Systems as Reflected in Styles of Clothing - The Case of Belgrade in the 19th Century." *Ethnological Review* 25: 111-123.
- Prošić-Dvornić, Mirjana. 2006. *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*. Beograd: Stubovi kulture.
- Radauš Ribarić, Jelka. 1997. *Ženska narodna nošnja u Istri*. Pazin i Zagreb: Istarsko književno društvo "Juraj Dobrila" i Institut za etnologiju u folkloristiku.
- Roche, Daniel. 1996. *The Culture of Clothing: Dress and Fashion in the Ancien Regime*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Saliklis, Ruta. 1999. "The Dynamic Relationship Between Lithuanian National Costumes and Folk Dress." U: Welters, Linda (ur.): *Folk Dress in Europe and Anatolia: Beliefs about Protection and Fertility*. Oxford i New York: Berg, str. 211-234.
- Schönauer, Srđana. 2001. "Odjeća, obuća i nakit u antičkoj Dalmaciji na spomenicima iz Arheološkog muzeja u Splitu." *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 93:223-505.
- Schubert, Gabriela. 1986. "Metodska pitanja u istraživanju nošnji balkanskih naroda." *Makedonski folklor* 19: 105-111.
- Šulek, Bogoslav. 1842. "O važnosti narodne nošnje." *Danica ilirska* 52: 203-206 i 53: 208-209.
- Šverko, Ivana. 2003. *Splitska škola za dizajn: uobličavanje strukovne risarske škole u Splitu 1907*. Split: Književni krug.
- Taylor, Lou. 2004. *Establishing dress history*. Manchester: Manchester University Press.
- Vecellio, Cesare. 1977. [1590.] *Renaissance Costume Book*. New York: Dover.
- Vitez, Zorica. 2007. "'Legenda o Picokima" u svjetlu globalne i nacionalne (kulturne) politike." *Narodna umjetnost* 44 (2): 11-25.
- Wallis, Hellen M. i Arthur H. Robinson. 1987. "Ethnographic Map." U *Cartographical Innovations: An International Handbook of Mapping Terms to 1900*. Wallis, H. M. i A. H. Robinson, ur. Tring, Herts.: Map Collector Publications i The International Cartographic Association, 105-107.
- Weissengruber, Thekla. 2005. *Zwischen Pflege und Kommerz: Studien zum Umgang mit Trachten in Österreich nach 1945*. Münster: Lit-Verlag.
- Wolff, Larry. 2001. *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.
- Zamoyski, Adam. 2001. *Holy Madness: Romantics, Patriots, and Revolutionaries, 1776-1871*. London: Penguin.

2.01

2.02

Ein Frau auß Engelland.

Ein Edelfrac in Engelland
Ist geschmücket nach ihrem Stand/
Wann sie also ist angethan/
Wie diese Figur zeiget an.

Darinn hat sie ihr recht Gestalt/
Auch ihrem Mann gar wol gefalt/
Vnd wann sie ander Kleider trüg/
Ihr Mann sie zu dem Haus außschlög.

2.03